

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA VUNHARHU (P3)

2018

MEMORANDAMU

TIMARAKA: 100

Papila leri ri na tipheji ta 13.

RHUBIRIKI: XITSALWANA [50 WA TIMARAKA]**XIYA:**

- Tirhisa rhubiriki minkarhi hinkwayo loko u koreketa xitsalwana xa vutumbuluxi (Papila ra vu3, XIYENGE XA A).
- Timaraka to sukela eka 0 kufikela eka 50 ti avanyisiwile hi tinhlamuselo ta 5 ta vuswikoti.
- Eka swilaveko swa Vundzeni, Ririmi na Xitayili, nhlamuselo yin'wana na yin'wana ya vuswikoti eka leta ntlhanu yi avanyisiwile hi swiyimo swimbirhi: xa le henhla na xa le hansi xikan'we na maavelo lawa ya tirhisiwaka ya timaraka.
- Xivumbeko a xi khumbeki hi ku aviwa ka xiyimo xa le henhla na xa le hansi.

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50]

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI & MAKUNGUHATELO (Mahlamulelo na miehleketo) Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Ndzemuko wa xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu TIMARAKA TA 30	Xiyimo xa le henhla	28–30 -Mahlamulelo yo hlawuleka/ lama thonthaka miehleketo na ku hundzisa eka leswi languteriweke -Miehleketo ya vuthari, leyi thonthaka miehleketo naswona leyi vupfeke -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela yo hlawuleka naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) ku katsa manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	22–24 -Mahlamulelo lama vumbiweke kahle swinene -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa naswona yi kombisa vumbhoni byo va yi vupfile -Mahungu ya veketeriwe kahle swinene naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	16–18 -Mahlamulelo lama amukelekaka -Miehleketo leyi nga na nkhlulukelano na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	10–12 -Mahlamulelo ma na nkhlulukelano kun'wana -Miehleketo a yi twisiseki naswona a yi kombisi vutitumbuluxeri -Ku na vumbhoni byitsongo bya maveketelelo na nkhlulukelano wa mahungu	4–6 -Mahlamulelo yo huhulula -Miehleketo yo hlanganahlangana yo ka yi nga kongomisi mhaka -Mahungu yo huhulula no vuyeleriwa -Mahungu a ya veketeriwangi kahle naswona ya hava nkhlulukelano
		25–27 -Mahlamulelo ya xiyimo xa le henhla kambe lama nga riki na swihlawulekiso swa xitsalwana xo hlawuleka no thontha miehleketo -Miehleketo ya vuthari no vupfa -Mahungu ya veketeriwe hi ndlela ya vutshila naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	19–21 -Mahlamulelo lama vumbiweke kahle -Miehleketo leyi faneleke no tsakisa -Mahungu ya veketeriwe kahle naswona ku na nkhlulukelano (nhlangano) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	13–15 -Mahlamulelo lama amukelekaka kambe hungu a ri hlamuseriwangi ri twisiseka swinene -Miehleketo yi na nkhlulukelano lowu eneleke na ku khorwisa -Mahungu ya veketeriwe kahlenyana naswona ku na nkhlulukelanonnyana (nhlanganonyana) eka manghenelo, miri na masongelo/mahetelelo	7–9 -Mahlamulelo hakanyingi a hi lama faneleke -Miehleketo yi tala ku va leyi nga hlanganangiki na ku hlanganahlangana -Ku hava vumbhoni lebyi kombisaka maveketelelo lamanene na nkhlulukelano wa mahungu	0–3 -A nga kalangi a ringeta ku angula ku ya hi nhlokomhaka -Miehleketo hi leyi yi nga fanelangiki naswona a yi fambelani nakatsongo na nhlokomhaka -A yi na nkongomo naswona yi pfuvapfuvekile

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWANA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 50] (ku yisa emahlweni)

Swiyenge		Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, nkucetelo, vundzeni na mahlawulelo ya marito Matirhiselo ya ririmi na swiaki na milawu ya rona, mahikahatelo, ntivoririmi na mapeletelo	Xiyimo xa le henhla	14-15 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Vutitshembi eka ku tirhisa ririmi naswona hi ndlela yo hlawuleka no tsakisa -Xi koka rinoko naswona xi na thoni leyinene no tlhavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi kona. -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila swinene	11-12 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana kahle na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi hi leri faneleke naswona thoni leyi tirhisiweke hi leyi faneleke minkarhi hinkwayo -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi talangi. -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	8-9 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi ri tirhisiwile hi mfanelo ku hlamusela mahungu -Thoni hi leyi faneleke -Ku tirhisiwile ririmi ro kari nga ringanelangi ku tiyisisa vundzeni bya hungu	5-6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swa fambelanayana na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Matirhiselo ya ririmi i ya xiyimo xa madyondza swinene -Thoni na dikixini hi leswi swi nga faneriki -Ntivoririmi i wa mpimo wa le hansi	0-3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va mahungu na mbangu -Ririmi a ri twisiseki -Ntivoririmi wa mpimo wa le hansi swinene wu endla leswaku mahungu ya nga twisiseki
		TIMARAKA TA 15	Xiyimoxa le hansi	13 -Ririmi i ra xiyimo xa le henhla naswona ri na thoni leyi faneleke no tlhavula -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo a swi kona -Xi vumbiwile hi ndlela ya vutshila	10 -Ririmi ri koka miehleketo naswona hakanyingi ra vuyerisa -Thoni hi leyi faneleke na ku vuyerisa -Swihoxo swa ntivoririmi na mapeletelo i switsongo -Xi vumbiwile kahle	7 -Matirhiselo lama faneleke ya ririmi eka minkarhi yin'wana -Hakanyingi thoni hi leyi faneleke kambe ku tirhisiwa ka ririmi leri kayivelaka
XIVUMBEKO Swihlawulekiso swa xitshuriwa Mavumbelo ya tindzimana na swivulwa TIMARAKA TA 5		5 -Mavumbelo ya nhlokomhaka i ya xiyimo xa le henhla swinene -Vuxokoxoko lebyi hlawulekeke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela ya xiyimo xa le henhla swinene	4 -Vuxokoxoko byi vumbiwile hi ndlela yo twisiseka -Ku na nkhlukelano -Swivulwa na tindzimana swa twisiseka naswona i swo hambanahambana	3 -Ku vumbiwile vuxokoxoko lebyi faneleke -Swivulwa na tindzimana swi vumbiwile hi ndlela leyinene -Xitsalwana xi sala xa ha twisiseka	2 -Ku na timhakankulunyana leti faneleke -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana xa ha twisiseka hambileswi xi nga na swihoxo	0-1 -Ku pfumaleka ka timhakankulu leti lavekaka -Swivulwa na tindzimana swi na swihoxo -Xitsalwana a xi twisiseki

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO LEHA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 30]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo Maveketelo ya miehleketo eka makunguhatelelo Xikongomelo, vaamukeri va hungu, swihlawulekiso/milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu TIMARAKA TA 18	15–18 -Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vutlhari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke no va na nkhaqato	11–14 -Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke kambe xi ri na swihoxo switsongo swinene	8–10 -Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokomhaka -Xivumbeko lexi faneleke hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo	5–7 -Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku na ku pfa ku humiwa emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokomhaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala	0–4 -Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkhlukelano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokomhaka -A ku tirhisiwani milawu ya xivumbeko lexi faneleke
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili, xikongomelo/nkucetelo, vaamukeri va hungu na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlawulelo ya marito Mahikahatelelo na mapeletelelo TIMARAKA TA 12	10–12 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi kona	8–9 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo	6–7 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo	4–5 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tlhela wu va na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hansi -Nhlamuselo a yi le rivaleni	0–3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlanganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo
MAAVELO YA TIMARAKA	25–30	19–23	14–17	9–12	0–7

RHUBIRIKI YA MAAVELO YA TIMARAKA EKA MAKOREKETELO YA XITSALWAMBIKO XO KOMA EKA RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA [TIMARAKA TA 20]

Swiyenge	Vuswikoti byo hlawuleka	Vuswikoti bya le henhla	Vuswikoti byo amukeleka	Vuswikoti bya madyondza	Vuswikoti byo ka byi nga fikelelangi
VUNDZENI, MAKUNGUHATELO & XIVUMBEKO Mahlamulelo na miehleketo Maveketelelo ya miehleketo eka makunguhatelo Swihlawulekiso/Milawu ya matirhiselo ya ririmi na mbangu TIMARAKA TA 12	10–12 -Mahlamulelo yo hlawuleka na ku hundzisa leswi a swi languteriwile -Miehleketo ya vuthari na ku vupfa -Vutivi byo enta bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Matsalelo ya kongoma mhaka -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano -Nhlamuselo ya vuenti swinene naswona vuxokoxoko hinkwabyo byi seketela nhlokohaka -Xivumbeko lexi faneleke no va na nkhaqato	8–9 -Mahlamulelo lamanene lama kombisaka vutivi lebyinene bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongoma mhaka, a ku na ku huma emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano, nhlamuselo ya vuenti naswona vuxokoxoko byi seketela nhlokohaka -Xivumbeko lexi faneleke kambe xi ri na swihoxo switsongo swinene	6–7 -Mahlamulelo yo ringanela lama kombisaka vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Mhaka a yi kongomiwi hi ku hetiseka -Ku na ku humanyana emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi na nkhlukelano lowu amukelekaka -Ku na vuxokoxoko byin'wana lebyi seketelaka nhlokohaka -Xivumbeko lexi fanelake hi ku angarhela kambe xi ri na swihoxo switsongo	4–5 -Mahlamulelo ya madyondza lama kombisaka vutivinyana bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Ku na ku kongomanyana kambe ku pfa ku humiwayana emhakeni -A hi minkarhi hinkwayo vundzeni na miehleketo swi khulukelanaka -Ku na vuxokoxoko byitsongo lebyi seketelaka nhlokohaka -Milawu ya xivumbeko yi tirhisiwe hi ndlela yo ka yi nga twisiseki -Ku na swihoxo swo tala	0–3 -Mahlamulelo a ya kombisi vutivi bya swihlawulekiso swa muxaka wa xitshuriwa -Nhlamuselo a yi le rivaleni naswona yi humile swinene emhakeni -Vundzeni na miehleketo swi hava nkhlukelano -Ku na vuxokoxoko byitsongo swinene lebyi seketelaka nhlokohaka -A ku tirhisiwanga milawu ya xivumbeko lexi faneleke
RIRIMI, XITAYILI & VUHLERI Thoni, rhejisitara, xitayili, ntivomarito wu fanele xikongomelo na mbangu Matirhiselo ya ririmi na milawu ya matirhiselo ya ririmi Mahlawulelo ya marito Mahikahatelelo na mapeletelelo TIMARAKA TA 8	7–8 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Swihoxo a swi kona	5–6 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana swinene na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Hi ku angarhela ku na nkhaqato wa ntivoririmi naswona wu vumbiwile hi mfanelo -Ntivomarito wa kahle swinene -A ku tali ku va na swihoxo	4 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swi fambelana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ku na swihoxonyana swa ririmi -Ku na ntivomarito wo ringanela -Swihoxo a swi onhi nhlamuselo	3 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito swo fambelananyana na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Ntivoririmi wo pfumala nkhaqato wu tlhela wu na swihoxo swo hlayanyana -Ntivomarito wa mpimo wa le hansi -Nhlamuselo a yi le rivaleni	0–2 -Thoni, rhejisitara, xitayili na ntivomarito a swi fambelani na xikongomelo, vaamukeri va hungu na mbangu -Swihoxo swi tele naswona ku na ku hlanganahlangana ka timhaka -Ntivomarito a wu fambelani na xikongomelo -Nhlamuselo a yi twali nakatsongo
MAAVELO YA TIMARAKA	17–20	13–15	10–11	7–8	0–5

MAAVELO YA TIMARAKA

XIYENGE XA A: XITSALWANA: 50 WA TIMARAKA

VUNDZENI NA MAKUNGUHATELO (VM): 30
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI (RXV): 15
XIVUMBEKO (X): 05
50

XIYENGE XA B: XITSALWAMBIKO XO LEHA: 30 WA TIMARAKA

VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO (VMX): 18
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI (RXV): 12
30

XIYENGE XA C: XITSALWAMBIKO XO KOMA: 20 WA TIMARAKA

VUNDZENI, MAKUNGUHATELO NA XIVUMBEKO (VMX): 12
RIRIMI, XITAYILI NA VUHLERI (RXV): 08
20

MIMFUNGHO LEYI NGA TIRHISIWAKA EKA KU KOREKETA.

MFUNGHO	NHLAMUSELO
–	Nkhwati/Ntila ehansi ka xihoxo xin'wana na xin'wana.
	Etlhelo ra xinene eka swivulwa leswi nga twisisekiki.
=	Etlhelo ra xinene loko mukamberiwa a nga avangi xitshuriwa xa yena hi tindzimana.
m	Laha ku nga na mbuyelelo wa timhaka kumbe marito.
↓	A nga fikangi emakumu ka pheji.
↑	A a fanele a sungurile ehenhla ka mintila leyi a nga yi tlula.
←	A a fanele a sungurile eku sunguleni ka ntila eximatsini.
→	A nga fikangi emakumu ka ntila eka tlhelo ra xinene.
/	Loko a hlanganisile marito.
⊂	Loko a hambanisile marito.

SWILETELO SWA MAKOREKETELO**XIYENGE XA A: SWITSHURIWA SWA XITSALWANA****XIVUTISO XA 1****1.1 Leswi endleke leswaku mina na nala wa mina hi va vanghana.**

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa ndzungulo.

Mukamberiwa u languteriwa ku rungula hi leswi endleke leswaku yena na nala wa yena va va vanghana.

Xitsalwana xa ndzungulo xi hlamusela xitori kumbe mhaka leyi humeleleke eka nkarhi lowu nga hundza.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Siku na ndhawu laha a va ri kona
- Leswi a swi humelela eka siku rero.
- Xivangelo xa vulala bya vona.
- Leswi a swi humelela loko va ri valala.
- Leswi endleke leswaku vulala byi hela.
- Laha a va ri kona loko vulala byi hela.
- Vanhu lava a va ri kona na leswi swi nga vulavuriwa.
- Matitwele ya vona.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]**1.2 Mintlangu yi hlanganisa rixaka ra Afrika-Dzonga.**

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nhlamuselo.

Mukamberiwa u ta hlamusela leswi mintlangu yi hlanganisisaka xiswona rixaka ra Afrika-Dzonga.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Mintlangu leyi vanhu va yi rhandzaka.
- Ku hlangana na vuxaka bya vatlangi.
- Lomu mintlangu leyi yi tlangeriwaka kona.
- Lomu rixaka ra Afrika-Dzonga ri hlanganaka kona loko ri hlalela mintlangu leyi.
- Leswi endliwaka loko rixaka ra Afrika- Dzonga ri hlanganile emintlangwini.
- Swiambalo na swichayachayana swa vahlaleri.
- Matitwelo ya vatlangi na vahlaleri.
- Matikhomelo ya vahlaleri.

[50]

1.3 Ririmi ra mina i vutinyungubyisi bya mina.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nkanelo.

Mukamberiwa u languteriwa ku kanela mhaka ya ku tinyungubyisa ka yena hi ririmi ra yena.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Nhlamuselo ya ririmi.
- Tindzimi ta ximfumo etikweni.
- Nkoka wa ririmi erixakeni.
- Matirhiselo ya ririmi erixakeni.
- Leswi a titwisaka xiswona loko a vulavula ririmi ra yena.
- Leswi endlaka leswaku a tinyungubyisa hi rona.
- Switsundzuxo leswi a nga swi nyikaka vanhu mayelana na ririmi.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]**1.4 Vugevenga na vukhamba swa nyanya siku na siku laha tikweni. Pfumela kumbe u kaneta mhaka leyi.**

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa mavonelo.

Mukamberiwa u languteriwa ku pfumela kumbe a kaneta mhaka ya leswaku vugevenga na vukhamba swa nyanya siku na siku laha tikweni.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

Ku pfumela

- Tinxaka ta vugevenga lebyi nga kona laha tikweni.
- Ku tlakuka ka nhlayo ya vaakatiko.
- Ku andza ka nhlayo ya vanhu lava humaka ematikweni ya le handle.
- Ku pfumaleka ka mintirho.
- Ku dlayiwa ka maphorisa siku na siku.
- Ku pfinyiwa na ku dlayiwa ka vavasati na vana.
- Vukungundzwana byo lava ku tifumisa hi xihatla.
- Ku chunchiwa ka vabohiwa va nga si heta swigwevo.
- Vukungundzwana eka van'wana va vatirhi va Ndzawulo ya Vululami.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

Ku kaneta

- Maphorisa ya rhendzeleka minkarhi hinkwayo ku tiyisisa vuhlayiseki bya vaakatiko.
- Miganga yo tala yi na tikomiti to lwisana na vugevenga.
- Masiku lawa vaakatiko va tiyimela hi voxo ku lwisana na vugevenga na vukhamba.
- Mfumu wu tiyisa xandla eka timhaka ta vukungundzwana.

- Vanhu lavo fohla ku suka ematikweni ya le handle va khomiwa va tlheriseriwa endzhaku.
- Swigwevo swa milandzu leyo tika swi le henhla swinene.
- Ku engeteleka ka nhlayo ya maphorisa na ku xaviwa ka switirhisiwa swa vona.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.5 Fexeni ya manguva lawa.

Xitsalwana xa muxaka lowu i xa nhlamuselo.

Mukamberiwa u languteriwa ku hlamusela fexeni ya manguva lawa.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Leswi fexeni yi vulaka swona eka varhandzi va yona.
- Tinxaka ta tifexeni.
- Mali leyi koxiwaka hi fexeni ya manguva lawa.
- Mahlonga ya fexeni ya manguva lawa.
- Ku vuyeriwa ka vatumbuluxi na vaxavisi.
- Switandzhaku swa ku rhandza fexeni.
- Mavonelo na switsundzuxo mayelana na fexeni ya manguva lawa.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na nhlokomhaka.)

[50]

1.6 1.6.1 Xifaniso xa tintambu ta mphakelo wa gezi

Mukamberiwa u ta tsala hi leswi a xi vonisaka xiswona xifaniso.

Mukamberiwa a nga ha rungula/hlamusela/kanela/nyika vonelo/ mianakanyo ya yena.

Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke.

A nga ha katsa na leswi landzelaka eka xitsalwana xa yena:

- Ku pfuna ka gezi eka vaaki.
- Switirhisiwa swa gezi.
- Ku pfuna ka rona ku hunguta vugevenga.
- Mphakelo wa rona etindhawini to hambanahambana.
- Khombo ra loko vanhu va nga ri kumanga hi nawu.
- Khombo eka vanhu lava va yivaka tintambuta koporo.
- Ku olovisa vutomi.
- Ku hunguta nthyakiso wa mbangu.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na xifaniso.)

[50]

1.6.2 Xifaniso xa kamara leri kombisaka futa.

Mukamberiwa u ta tsala hi leswi a xi vonisaka xiswona xifaniso.

Mukamberiwa a nga ha rungula/hlamusela/kanela/nyika vonelo/ mianakanyo ya yena.

Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke.

A nga ha katsa na leswi landzelaka eka xitsalwana xa yena:

- Vibihi bya futa.
- Xivangelo xa ku va kamara leri ri va eka xiyimo lexi.
- Swingolongondzwana leswi swi nga ekamareni leri.
- Switsotswana leswi nga kumekaka ekamareni leri.
- Ku lahlekeriwa na ku ka munhu a nga tsundzuki lomu a vekeke kona swilo swa yena swa nkoka.
- Ku onhekeriwa hi nhundzu.
- Khombo ro va munhu a phijiwa hi nhundzu a vaviseka.
- Switsundzuxo leswi a nga nyikiwaka swona mayelana na kamara ya yena.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na xifaniso.)

[50]

1.6.3 Xifaniso xa bazi ra xikolo.

Mukamberiwa u ta tsala hi leswi a xi vonisaka xiswona xifaniso.

Mukamberiwa a nga ha rungula/hlamusela/kanela/nyika vonelo/ mianakanyo ya yena.

Mukamberiwa u ta nyika nhlokomhaka leyi faneleke.

A nga ha katsa na leswi landzelaka eka xitsalwana xa yena:

- Vadyondzi lava va khandziyaka bazi leri.
- Xiyimo xa vuhlayiseki xa bazi leri.
- Mahakelelo eka bazi leri.
- Switichi na swikolo leswi ri chichaka vadyondzi eka swona.
- Muchayeri wa rona.
- N'wini wa bazi leri.
- Leswi swi vulavuriwaka endzeni ka rona.
- Leswi endliwaka endzeni ka rona.
- Vito leri muchayeri a nga nyikiwa rona na vito leri bazi leri ri thyiweke rona.

(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti fambelanaka na xifaniso.)

[50]

NTSENGO WA XIYENGE XA A:

50

XIYENGE XA B: SWITSHURIWA SWA XITSALWAMBIKO XO LEHA**XIVUTISO XA 2****XIVUMBeko XI FANELE XI KOMBISA LESWI LANDZELAKA:****2.1 PAPILA RA XINGHANA**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsalela malume wa yena papila a n'wi lemukisa hi vugevenga lebyi byi andzaka endhawini ya ka vona.

Papila leri ri na xivumbeko lexi landzelaka:

- Adirese ya mutsari.
- Xiloso.

Mukamberiwa a nga katsa na leswi swi landzelaka.

- Minkarhi na tindhawu na laha vugevenga byi talaka ku humelela kona.
- Leswi vanhu va swi endlaka ku tisirhelela eka vugevenga lebyi.
- Leswi vaaki va swi endlaka ku herisa vugevenga lebyi.
- Nsariso. [30]

2.2 TSALWAVUTITIVISI NA PAPILA RO SEKETELA

Mukamberiwa u languteriwa ku hetisa tsalwavutitivisi no tsala papila ro seketela tsalwavutitivisi ra Ayasi Kepisi.

Papila leri ri na xivumbeko lexi landzelaka:

- Tiadirese timbirhi.
  - Xiyimo xa muamukeri.
  - Xiloso.
  - Nhlokomhaka.
- Mukamberiwa a nga katsa na leswi swi landzelaka.
- Ntirho lowu mutsari a wu kombelaka.
  - Ku xavisa matirhelo na ntokoto wa yena.
  - Nsariso. [30]

2.3 ATIKILI YA PHEPHAHUNGU

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala atikili ya phephahungu hi purojeke leyi nga herisa vusiwana endhawini ya ka vona.

Atikili yi nga katsa leswi landzelaka:

- Nhlokomhaka.
- Vito ra mutsari.
  - Vito ra purojeke.
  - Nkarhi lowu purojeke leyi yi sunguleke hi wona.
  - Leswi yi nga sungurisa xiswona.
  - Varhangeri va yona.
  - Ku nghenelela ka mfumo na van'wamabindzu ku kurisa purojeke leyi.
  - Leswi yi pfunisaka xiswona vaakandhawu.

[30]

2.4 MBULAVULO WA MAFUNDZA

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala mbulavulo wa mafundza lowu a nga ta wu andlala hi siku ra ku tlangela malembe ya makumenkombo ya kokwana wa yena.

Mukamberiwa a nga ha katsa na leswi landzelaka:

- Manghenelo.
- Ku khensa hinkwavo lava va nga hlonipha xirhambo.
- Ku hoyozela kokwana wa yena eka malembe lawa a nga fika eka wona.
- Vuxaka bya kokwana na vatukulu va yena.
- Ku va navelela rihanyo lerinene.
- Ku va navelela mikateko.

[30]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 30

XIYENGE XA C: SWITSHURIWA SWA XITSALWAMBIKO XO KOMA**XIVUTISO XA 3****XIVUMBeko XI FANELE XI KOMBISA LESWI LANDZELAKA:****3.1 XINAVETISO**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala xinavetiso xa vhengele ra yena ra vunanga.

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala leswi landzelaka:

- Vito ra vhengele.
- Ndhawu laha ri kumekaka kona.
- Swichayachayani leswi kumekaka no xavisiwa evhengeleni leri.
- Mimbhukuto leyi pfaka yi va kona.
- Masiku na minkarhi leyi ku pfuriwaka no pfariwa hi yona.
- Xilogeni.

[20]**3.2 POSIKARATA**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala posikarata a navelela mudyondzisi wa yena rendzo lerinene ra ku ya eMozambique.

- Vito ra mudyondzisi.
- Ndhawu leyi a yaka eka yona.
- Siku leri a sukaka hi rona.
- Ku n'wi navelela rendzo lerinene.
- Mavito ya mutsari.

[20]**3.3 SWILETELO**

Mukamberiwa u languteriwa ku tsala swiletelo swa ndlela leswi nga ta tirhisiwa hi vanghana va yena lava va n'wi endzelaka hi ku tirhisa thekisi ku suka exikolweni xa vona ku fika laha a tshamaka kona.

Mukamberiwa a nga katsa swin'wana swa leswi landzelaka:

- Ndhawu laha va nga ta chika kona.
- Mafambelo ku suka laha va nga ta chika kona.
- Mavito ya switarata leswi va nga ta swi hundza.
- Vito na nomboro ya yindlu leyi va yaka eka yona.
- Miako na mimfungho leyi va nga ta hundza eka yona ku ya eka nomboro leyi.

[20]**NTSENGO WA XIYENGE XA C:****20****NTSENGO WA TIMARAKA:****100**